

РЕЦЕНЗІЇ/REVIEWS

УДК 930.85(477.7-21)»-05/+03»(049.32)

DOI

Рец. на кн.: Ручинская О. А. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). Харьков: Майдан, 2017, 286 с., 123 ил.

Борис Борисов

Проф., д-р іст. наук, Велико Тирнівський університет Св. Кирила та Мефодія, історичний факультет, кафедра археології, Т. Тирновски 2, Свята Гора, Велико Тирново, 5003, Болгарія, profbdborisov@gmail.com

Review of the monograph: Oksana A. Ruchynskaya. Culture and Society of the Greek cities of the Northern Black Sea Coast (VI century BC – IV century AD). Kharkov: Maidan Publishing House, 2017, 286 p., 123 ill.

Boris Borisov

Prof. Emeritus, PhD in Archeology, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Faculty of History, 2 T. Tarnovski Str., 5003, Veliko Tarnovo, Bulgaria, profbdborisov@gmail.com

Монографія канд. іст. наук, доцента Оксани А. Ручинської «Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.)» надрукована за рішенням Вченої ради історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №9 від 20.10.2017) у видавництві «Майдан». Вона присвячена вивченню соціально-культурної історії грецьких міст Північного Причорномор'я (Херсонес, Тира, Ольвія та міста Боспору) в період їх самостійного існування, від часів заснування до перших сторіч нашої ери, коли міста розвивались в умовах римського впливу.

Монографія складається з списку скорочень, передмови, трьох розділів, висновку, резюме англійською мовою.

Передмова (вступ), (с. 13-22) побудована відповідно вимогам до монографічних досліджень. Авторка вказує, що поширення античної культури на узбережжі Чорного та Азовського морів було пов'язано з заснуванням грецьких міст під час Великої грецької колонізації Північного Причорномор'я і тривало з усіма особливостями та досягненнями з VI ст. до н.е. по IV ст. н.е.

Поглиблений комплексний аналіз археологічних, наративних та епіграфічних джерел дозволив О. А. Ручинській дійти висновку, що розвиток кожного з грецьких міст мав свої унікальні особливості, але їх своєрідність поєднувалась із загальними закономірностями регіону.

Авторка виділяє три основні фактори, що визначають своєрідність розвитку культури грецьких міст: особливості історичної долі грецьких міст на периферії античного світу, взаємодія Північного Причорномор'я з найважливішими центрами античного світу в Середземномор'ї, взаємовплив культури новостворених грецьких міст та культури місцевого населення.

Територіальні межі дослідження визначені регіоном - уздовж Дністра, Південного Бугу, при впадінні у Дніпро, Кримський і Таманський півострови, Синдика, а пізніше східне узбережжя Меотиди до гирла Дону. Найпівнічнішою точкою стає у III столітті до

нашої ери Танаїс. Ця територія включала грецькі міста Борисфен, Тіру, Ольвію, Херсонес, Феодосію, Пантікапей, Фанагорію, Гермонасу, Горгіппію та інші.

Авторка підкреслює, що поняття «культура» та «суспільство» розглядаються в нерозривній єдності, і що вона застосовує соціокультурний підхід до дослідження історії античного Північного Причорномор'я крізь призму культурних та духовних цінностей. О. А. Ручинська справедливо вказує, що орієнтир на вивчення міст як центрів полісної культури обумовлений концентрацією в них громадянських колективів та можливістю всебічного вивчення їх світогляду, способу життя та мотивів поведінки, дозволяє уточнити реальні причини змін, які відбувалися в історії полісів на території Північного Причорномор'я.

У передмові окреслено хронологічні рамки дослідження – з VI століття до н.е. по IV століття нашої ери, що відповідає часу існування грецьких полісів у Північному Причорномор'ї. Межі також обґрунтовуються – від виникнення основних грецьких полісів, до кордону між III та IV століттям нашої ери, коли почалися масові навали кочових племен та розповсюдилася нова християнська релігія, що призвело до занепаду античних традицій не лише на Півночі Чорноморського узбережжя, але також у всьому античному еллінському світі. Відповідно до вимог до монографічного дослідження О. А. Ручинська визначає два хронологічні періоди, які ґрунтуються на відмінностях культурного розвитку міст: 1 – від VI до I століття до н.е., який вона визначає як грецький період та 2 – з I по IV століття нашої ери – період римського впливу в культурі північних понтійських міст.

Авторка також вказує на труднощі у вивченні культури та суспільства грецьких міст, які, головним чином, зумовлені фрагментарним характером джерельної бази. Вона справедливо зазначає, що для цього потрібен комплексний аналіз усіх даних – археологічних, епіграфічних, іконографічних, нумізматичних, а також новітніх тлумачень даних нарративних джерел. Дійсно, О. А. Ручинській вдалося із завидною майстерністю застосувати комплексний аналіз до усіх типів історичних джерел та дійти важливих висновків відносно розвитку історії та культури грецьких полісів Північного Причорномор'я.

Аналізуючи дані письмових історичних джерел, вона справедливо вказує, що для грецьких та римських авторів Північне Причорномор'я – це периферія античного світу, завдяки чому їх дані в більшості випадків є неповними, а часом і не зовсім точними. Однак О. А. Ручинській вдалося застосувати комплексний аналіз даних цілої плеяди давніх авторів - Геродота, Страбона, Плінія Старшого, Лукіана, Теофраста, Аристотеля, Ксенофонта, Фулідіда, Плутарха, Аристофана, Гомера, Павсанія, Артемідора, Діона Хризостома, Флавія Вегетія Рената, Демосфена, Діогена Лаертського, Помпонія Мели, Діодора Сицилійський, Полієна, Стефана Візантійського, Костянтина Багрянорідного та інших.

Епіграфічні дані також посідають надзвичайно важливе місце – це державні постанови, присвяті богам, епітафії на кам'яних плитах, графіті на глиняних посудках, фрагменти з них на металевих виробах, що значно доповнює інформацію про культуру давніх еллінських колоній на території Північного Причорномор'я. Авторка також аналізує новітні дані досліджень епіграфічних пам'яток у творах таких світил епіграфіки, як Е. І. Соломонік, С. Ю. Саприкін, А. С. Русяєва та ін.

В тексті монографії використовується значна кількість нумізматичного матеріалу та новітні дослідження його в трудах таких нумізматів, як А. Н. Зограф, Д. Б. Шелов, Б. В. Хед, В. А. Анохін, Н. А. Фролов, М. Г. Абрамзон, Г. А. Кошеленко та ін.

Заслуговує уваги й аналіз надзвичайно численного археологічного матеріалу – архітектурних пам'яток та окремих архітектурних деталей, пам'яток монументальної та малої скульптури (незліченних статуєток з теракоти), декоративного живопису, мозаїки, зображень на численній чорно- та червонолаковій кераміці. Не менш важливими є дані про розвиток художньої творчості, музики, фізичної культури та релігійних обрядів.

Стан археологічних розкопок у всіх грецьких містах на території Північного Причорномор'я простежено найбільш детально. Надзвичайно глибокий комплексний аналіз усіх вищезазначених даних дозволив О. А. Ручинській зробити важливі висновки відносно розвитку матеріальної та духовної культури грецьких міст на досліджуваній території.

Перша глава (Розділ 1) (с. 23–112) присвячена особливостям розвитку культури в грецьких містах Північного Причорномор'я.

З самого початку авторка цілком справедливо зазначає, що давньогрецькі міста, які виникли на північному узбережжі Чорного моря, потрапляють на периферію античного світу, що є визначальним для специфіки історичного розвитку регіону. Формування тут неповторної культури відбувається через їх віддаленість від основних центрів Середземномор'я, зв'язок із місцевими варварськими племенами та прагненням зберегти давньогрецькі традиції. Ця взаємодія призвела до створення своєрідної культури, що поєднувала у собі синкретичні елементи варварської та східної культур, але залишалася грецькою за змістом навіть у римську епоху, коли ці традиції вже не існували на Балканах та в Малій Азії.

Глава поділяється на три підрозділи. Перший з них, присвячений умовам формування грецької культури на території Північного Причорномор'я та специфіці громадянських колективів, складається з двох частин: «Розселення греків у Північному Причорномор'ї» та «Грецькі традиції».

Глибокий комплексний аналіз свідоцтв письмової традиції, археологічних, епіграфічних, нумізматичних, іконографічних та релігійних даних, дозволив авторці виділити дві основні хвилі колонізації досліджуваного регіону, що склалися переважно з іонійського та дорійського населення. Поселяючись на шойно колонізованих землях, греки перенесли на нові території свої патріархальні традиції. Вони заснували поліси в оточенні місцевого населення – скіфів, таврів, меотів та синдів, серед яких вони мирно оселилися. Використання давньогрецьких традицій призвело до того, що новостворені міста були типовими полісами, які підтримували найтісніші культурні, комерційні та релігійні контакти з метрополіями, але залишалися повністю незалежними з точки зору їх внутрішнього управління. В монографії зазначаються також форми управління окремими полісами, які в багатьох з них розвиваються з часом. Авторка і тут демонструє відмінне знання джерельної бази, що дозволяє їй додати багато конкретики у вивчення певних деталей – те, що є характерною рисою всього монографічного дослідження.

У другій частині перераховано найважливіші риси грецької культури. По-перше, вони приховані в колективних соціальних засадах і характерні для полісної системи з її добре організованими громадянськими колективами, що мало величезний вплив на подальший розвиток давньогрецької культури у Північному Причорномор'ї. Ще одна важлива особливість грецької культури – міфологічне сприйняття світу. Дуже важливою рисою культури полісу є прославлення образу людини. У цій культурі людина (або Бог, втілений у людській формі) стала еталоном усього. Нарешті, висвітлено агональну основу грецької культури, яка пронизує всі сфери грецького життя – політику, філософію, судоустрій, мистецтво та повсякденне життя.

Другий розділ першої глави монографії присвячений міському плануванню та системі благоустрою. Авторка виділяє три етапи розвитку містобудування:

1. Виникнення та становлення грецьких міст – VI–V століття до н.е.
2. Розквіт міського життя – IV–II століття до н.е.
3. Поступовий занепад містобудування – I–IV століття нашої ери.

Характеристика грецького містобудування на теренах Північного Причорномор'я протягом кожного із згаданих періодів простежується дуже детально. Загалом це стосується: системи оборони, портів, площі міст, громадянського будівництва, вуличних та водопровідних мереж, агор – центральних площ міст та громадських будівель. Вірна своєму стилю, авторка знову заглиблюється в найдетальніші подробиці, ретельно простежуючи особливості розвитку окремих грецьких міст у досліджуваній області – Ольвії, Херсонеса, Пантікапей, Тірітаки, Горгіппії, Фанагорії тощо.

Поглиблений аналіз дозволив їй визначити три основні типи у містобудуванні. До першого відносяться міста з нерегулярним (іррегулярним) плануванням (Тірітака, Мірмекій, Пантікапей). До другого типу належать міста без єдиного регуляторного плану, але з використанням елементів прямокутної системи (Ольвія). Третій тип включає міста з правильним прямокутним розташуванням, заснованим на пересічних під прямим кутом вулицях (система Гіпподама) – Херсонес, Фанагорія. Висвітлено особливості містобудування в Танаїсі.

Авторка цілком справедливо робить висновок, що особливості розвитку грецьких міст нерозривно пов'язані з локальними особливостями Північного Причорномор'я, близькістю варварських племен, бурхливою зовнішньополітичною ситуацією, особливостями місцевості, що визначають поширений тип системи містобудування. Під час другого періоду з'явився поділ міст на окремі регіони за соціальними ознаками. Їх центральну частину займала агора та пов'язані з нею адміністративні чи загальноміські установи, культурні місця з їх теменосами, а також оселі багатих громадян, тоді як оселі бідного міського та ремісничого населення розташовувались на околицях міст (Ольвія, Фанагорія, Пантікапей, Горгіппія).

Третій етап містобудування був пов'язаний із серйозними змінами в історії міст, спричиненими варварськими навалами та римською експансією, що призвело до поступового занепаду грецького містобудування на північному узбережжі Чорного моря. Це наочно відобразило сильний римський вплив на розвиток грецьких міст – їх розміри зменшуються, в межах житлових кварталів з'являються ремісничі майстерні та інші господарські комплекси, погіршується якість робіт з благоустрою. Наприкінці етапу майже всі міста загинули під час навалі гунів.

У другій частині простежується розвиток системи благоустрою у грецьких містах. Авторка вміло вплітає дані про благоустрій міст Північного Причорномор'я в їх порівнянні із системою благоустрою у метрополіях. У монографії проаналізовано дані всіх полісів Північного Причорномор'я щодо планування, вуличної мережі, водопостачання та каналізації, очищення відходів, санітарно-гігієнічних норм, повітрообміну, художнього оформлення громадських місць, житлових приміщень тощо, про які опікувалися спеціалізовані посадові особи – астиноми.

Тут також вражає відмінне знання автором монографії деталей усіх вивчених міст, які узагальнено та завдяки яким складено найповнішу картину благоустрою північнопричорноморських грецьких міст.

Третя частина дослідження присвячена повсякденному життю. О. А. Ручинська зазначає, що специфіка повсякденного життя слугувала фактором, який сприяв прискоренню економічного та культурного прогресу в регіоні Північного Причорномор'я та спричинив появу особливих форм суспільних відносин. Розвиток грецьких міст призвів до розквіту міського життя, яке було нерозривно пов'язане з дотриманням давньогрецьких традицій та звичаїв.

Авторка вказує на основні засоби існування окремих міст, які зберігали свою специфіку залежно від місця їх розташування – сільське господарство, виноградарство та виноробство, тваринництво, рибальство та полювання, ремесла, кераміка, обробка кольорових металів, різання кісток, шкіра, прядіння, ткацтво тощо. Особливе місце відводиться розвитку торгівлі, підкреслюючи зв'язки з політикою метрополії. Також згадуються основні ринки – Танаїс, Пантікапей, Ольвія, Фанагорія та Херсонес, про які є інформація від Страбона. Знову ж таки, загальна характеристика базується на аналізі даних з усіх міст Північного Причорномор'я, що дає можливість зрозуміти глибину повсякденного життя грецьких міст регіону.

Спируючись на всебічний аналіз джерел, О. А. Ручинська також відтворює картину вільного часу грецьких громадян, особливості їх виховання та освіти, охорони здоров'я та елементів побуту, заглиблюючись у найдрібніші деталі. Вона наводить багато прикладів з окремих грецьких полісів у досліджуваній області, ґрунтуючись на відомостях античних авторів, епіграфічних пам'ятках, нумізматичному матеріалі та численних археологічних пам'ятках. Таким чином, О. А. Ручинська дійшла надзвичайно важливих висновків щодо природи культури північночорноморських міст. Авторка зазначає, що особливості розселення греків в регіоні Північного Причорномор'я, специфіка іонійської та дорійської колонізації, географічна зона та політичне становище полісів залишили свій відбиток на характері грецької культури в регіоні. Вона підкреслює очевидне прагнення грецьких поселенців та існуючих громадянських колективів зберегти давньогрецькі традиції, перенесені з метрополії, що, безсумнівно, залишило свій слід в особливостях культури та способі життя, та допомогло протистояти як варварському, так і римському впливам.

Друга глава (Розділ 2) (с. 113–180) «Духовна культура в грецьких містах Північного Причорномор'я» складається з двох частин – грецької міфологічної традиції та агоністич-

них свят. Головна увага приділяється проблемам поширення грецької релігії та міфології в полісах Північного Причорномор'я. Послідовно аналізуються грецька міфологічна традиція та релігійне життя громадян, грецькі міфи, особиста та полісна релігія. Поглиблений комплексний аналіз дозволив автору визначити специфічні особливості офіційної полісної та особистої релігії еллінів Північного Причорномор'я, які знайшли відображення в організації сакрального життя громадян та релігійних обрядах. В полісах Північного Причорномор'я виявляється чітка тенденція до збереження споконвічних культів головних олімпійських богів і героїв – Аполлона, Афіні Парфенос, Афродіти, Гермеса, Діоніса, Геракла, Ахілла тощо.

У другій частині простежуються агоністичні свята у грецьких колективах, їх підготовка та проведення. Вказується, що в грецьких містах були дуже поширеними релігійні свята із змаганнями (агонами) – Ахіллеї в Ольвії, Аполлонії в Ольвії та Пантікапеї, Гераклії в Херсонесі, Гермеї в Херсонесі та Горгіппії, Парфенеї в Херсонесі та Діонісії у всіх полісах Північного Причорномор'я. Всі найбільш значущі свята на честь богів супроводжувались гімнастичними, гіппічними (кінними) та мусичними (музичними, літературними змаганнями і театральними виставами) агонами.

У заключній частині розділу авторка робить висновок, що релігійне життя в полісах досліджуваного регіону визначалося основними принципами полісної організації, до числа яких відносився принцип «суспільної вигоди». Основна мета полягала у зміцненні громадянських колективів за допомогою підтримки грецьких культів та обрядів. Це підтверджується контролем культових обрядів державною владою – сакральними законами, указами, епонімією жерців державних культів та релігійними об'єднаннями громадян. У перші століття н.е. священні обряди продовжували об'єднувати громадянські колективи. Ця традиція залишилася незмінною в Херсонесі та Ольвії, але в містах Боспору центром релігійного життя стали громадські організації – фіаси.

В монографії підкреслюється, що різноманітність суспільних культових обрядів та увага, яку їм приділяли офіційні органи влади, є свідченням того, що в полісах Північного Причорномор'я протягом усього античного періоду велика увага приділялася релігійним актам, найбільш тісно пов'язаним з еллінськими традиціями.

Третя глава (Розділ 3) (с. 181–242) присвячена мусичній культурі грецьких міст Північного Причорномор'я. Вона включає три частини: літературна творчість, музичні знання, театр та театральні вистави.

У першій частині проаналізовано дані про грецьку мову у північночорноморських містах, поетичний таланти громадян, історичні твори та творчість відомих мудреців та філософів. Вказується, що протягом усього існування міст на території Північного Причорномор'я греки зберегли два основні діалекти – іонійський та дорійський, що дало поштовх розвитку поетичної творчості та наукових знань. У цій частині грецького світу класична традиція не лише збереглася, але й вплинула на культуру Греції та допомогла зберегти її у всій повноті.

Аналіз джерел приводить автора до висновку, що розвиток літературної творчості у грецьких містах Північного Причорномор'я є відображенням рівня грамотності населення. В дослідженні підкреслюється, що до перших століть нашої ери належить найбільша кількість поетичних текстів. Це привело авторку до висновку, що римська присутність у даному регіоні створювала певну стабільність, що, в свою чергу, спричинило своєрідне грецьке відродження в літературі.

Аналіз письмових джерел вказує на знання громадянами циклічних віршів, праць Гомера та елліністичної філософії. В дослідженні вказується, що в містах Північного Причорномор'я існувала творча інтелігенція, письменники та поети, вчені, наприклад, Сіріск з Херсонеса, Посидоній з Ольвії та інші. Ретельний пошук дозволив О. А. Ручинській виділити цілу плеяду вчених, письменників та філософів – Діонісія Ольвійського, Стратоніка та його учня Сосія з Пантікапея, філософів Діфіла Боспорита та Смікра з Пантікапея, стоїка Сфера з Борисфена чи Боспора, Біона Борисфеніта та інш.

Друга частина – «Пізнання музики еллінами» простежує види музичного мистецтва та грецькі музичні інструменти.

Авторка зазначає, що на початку музика означала декламування віршів у супроводі музичного інструменту зі співаком чи хором. За Плутархом, вокально-інструментальні

твори мали два типи – кіфародічні (у супроводі кіфари) та авлодічні (у супроводі авлоса). З часом музика і поезія стали самостійними мистецтвами.

Комплексний аналіз джерел відносно розвитку музичного мистецтва дозволив авторів виявити використання таких музичних інструментів – авлос, сальпінкс (труба), сиринга (флейта), кіфара, ліра, трігон, тімпан, водяний орган та деякі інші. Звичайною практикою була організація музичних конкурсів та концертів відомих грецьких виконавців у Північному Причорномор'ї.

Третя частина – «Театр та театральні вистави» аналізує дані про типи театральних вистав греків, інсценізацію трагедій, комедій, драм, мімів та пантомім, особливості функціонування театрів у досліджуваній зоні та римські видовища у Північному Причорномор'ї. Вказується, що в перші століття нашої ери, поряд з трагедіями, широкого поширення набули комедії, з'явилися вистави мімів та пантоміма. Під римським впливом в театрах Північного Причорномор'я проводилися гладіаторські бої, але на практиці вони не набули широкого поширення. Авторка підкреслює, що грецький світогляд в цілому формувався в місцевих театрах, які мали багатофункціональне призначення як місця для сакральних вистав, мусичних аконів та ушлявлення видатних громадян.

О. А. Ручинська приходить до висновку, що мусична культура, яка поширилася у Північному Причорномор'ї, була в повній відповідності з традиційними давньогрецькими уявленнями про еллінські ідеали, які збереглися в громадянських колективах.

У висновку (с. 243–249) авторка узагальнює висновки, зроблені в окремих главах та зазначає, що своєрідність та самобутність культури грецьких міст Північного Причорномор'я криється у збереженні традицій класичної та елліністичної епох, серед яких згодом з'являються і елементи римської культури. На цю культуру вплинула також і місцева культура варварських племен. На думку О. А. Ручинської, унікальність даної культури пов'язана з тим, що протягом усієї античності вона була спрямована на зміцнення єдності громадянських колективів та розвиток культурних зв'язків із давньогрецьким світом.

Монографія закінчується коротким підсумком англійською мовою (с. 250–252), переліком ілюстрацій, що включає 123 зразки, та бібліографією (с. 259–284).

На закінчення хочу зазначити, що монографія О. А. Ручинської «Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.)» – надзвичайно всебічне, повністю закінчене наукове дослідження. Воно написано дуже чіткою та зрозумілою мовою. У ньому авторка піддає надзвичайно поглибленому всебічному аналізу всіх наявних даних з письмових та археологічних джерел, сучасних історичних досліджень, епіграфічних, іконографічних, нумізматичних та релігійних даних. Доказом цього є найдрібніші деталі, які вона вивчає, звертаючись до дослідження всіх проблем, пов'язаних з матеріальною та духовною культурою давньогрецьких міст Північного Причорномор'я – Ольвії, Херсонеса, Борисфена, Тіри, Танаїса, Феодосії, Пантікапея, Фанагорії, Гермонаси, Горгіппії та ін. Це дозволило їй скласти цілком повне уявлення про матеріальну та духовну культуру давніх еллінських міст на північному узбережжі Чорного моря, заснованих під час Великої грецької колонізації.

Ілюстративний матеріал досить інформативний. Частина доданих ілюстрацій є роботами автора, решта запозичені у інших авторів та публікацій. Однак є ряд ілюстрацій, які не вказують на джерело, що є одним із невеликих упущень публікації.

Потрібно зазначити також, що запропоноване резюме англійською мовою є дуже коротким та стислим, незважаючи на існуюче неписане правило, що резюме знаходиться в межах 1/10 аналітичного тексту, тобто воно могло б бути близько 25 сторінок. Таким чином, це дало б набагато більше інформації про монографію для не російськомовних читачів.

Бібліографічний список включає 440 найменувань, що є ще одним доказом надзвичайно гарної обізнаності автора.

Незважаючи на ці дуже невеликі та незначні зауваження, монографія О. А. Ручинської є вичерпним і дуже корисним дослідженням як для фахівців, істориків, археологів, культурологів, а також для широкого кола читачів, зацікавлених у давній історії та культурі грецьких полісів Північного Причорномор'я.

Дата подання рецензії у редакцію 10.08.2020 р.